

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz/July 2020, ss. 511-522.

Geliş Tarihi–Received Date: 28.05.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.07.2020

ÇEVİRİ MAKALELER – TRANSLATION ARTICLES

HUNLARIN ŞEHİRLERİ*

LEONİD KIZLASOV**

Çev. TAHSİN BİLGİ***

Bilim insanlarının bozkır halklarına karşı ihmalkâr davranması bilimin gelişimini geciktirmiştir. Aryan kibrimiz ve yalan tarih bakış açımız “*Barbarların*” manevi-kültürel tarihteki rolü üzerine doğru bakış açılarının oluşturulmasını engellemektedir. Bu sözler XIX. yüzyılın sonunda G.N.Potan’in tarafından yazılmıştır.¹ Geçtiğimiz yüzyıl boyunca, ne yazık ki, araştırmacıların bu konuya olan yaklaşımlarında niteliksel bir değişim olmamıştır. Ve bugün köklü inançlar genellikle mevcut gerçeklerin bütünlüğünün doğru bir şekilde değerlendirmesini engellemekte ve bazen geleneksel algılamaya karşılık gelmeyen verilerin varlığını fark etmeyi mümkün kılmamaktadır. Daha önce olduğu gibi araştırmacılar, bilim tarafından talep edilmemiş olarak kalan olayların araştırılması veya analiz edilmesi için psikolojik olarak hazırlıksız yakalanmışlardır. “*Aryan kibrimiz*” G.N. Potanin’in dönemine göre neredeyse daha sapkın bir biçimde Sibiryalı bilim adamlarının arasında yayılmaya başlamıştır.²

Bu arada “*göçebe unsurları*” olarak adlandırılan sonsuzluk doktrini ile çelişen gerçekler eski ve ortaçağ Sibiryaya ve Orta Asya’nın yerli nüfusunun coğrafyalarında giderek daha fazla tanınmaya başlanmıştır. Farklı dillerin yazılı kaynaklarının yeni çevirileri ve farklı zamanlara ait arkeolojik kazılar yerleşik ekonominin önemli ölçüde geliştiğine ve kendine özgün bir şehir kültürü oluşturduğuna dair inkâr edilemez kanıtlar sunmaktadırlar. Bu çalışmada biz Hunların şehir, millet ve tüm zamanların örneği olarak tanımlanan “*konargöçer*” kültürünü işleyeceğiz.

1.Orta Asya Hun Şehirleri

Güney Sibiryaya ve Orta Asya’nın kuzey-batı bölgelerinin nüfuslarını içine alan en ünlü yazılı kanıtlardan biri MÖ III. yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır. Çinli tarihçi Ssu-ma Ch’ien “*Büyük Tarihçinin Arşivleri*” adlı eserinde MÖ 209’da Hun tahtına kendi devletinin sınırlarını genişleterek başarılı fetihler yapan Ch’an-yü Mo-tu’nun(Mete)çıktığından bahsetmiştir. Doğuda Hun devleti artık Kore’yle, batı da ise çağdaşı Hsin-chiang’la sınır komşusu olmuştur. Kaynakta: Mo-tu döneminde Hunların olağanüstü bir şekilde güçlendikleri, tüm kuzey boylarını ve devletçikleri egemenlikleri altına aldıkları ve güneyde ise Çin’e eşit güçte bir devletin ortaya çıktığı yazılmıştır. MÖ 201’de Mo-tu kuzeyde bulunan Hun-yülerin, Kut-sa(Chuyi), Ting-ling(Dongling), Ko-k’un(Gekun-Kırgız) ve Hsin-lilerin topraklarını ele geçirmiştir, dönemin tüm soylu büyük kişileri ve devlet adamları onun hâkimiyetini tanımışlar ve Mo-tu Ch’an-yü’yü bilge olarak yüceltmeye başlamışlardır.³

Bu döneme kadar Mo-tu batıda Yüeh-chihların orduları üzerine yaptığı seferini tamamlamıştır, kendi sınırları içine dönerek Orta Asya’nın Kuzey kuşağının batısından doğusuna kadar yerleri ele geçirmiş olarak dönmüştür. Zira arkeolojik verilere göre Hunlar o zamanlar Sayan-Altay dağlık bölgelerini, Moğolistan’ın kuzeyini ve Transbaykal’ın batısını fethetmişlerdir ki fethedilen bu yerler “*Büyük Tarihçinin Arşivleri*”nde belirtilmiştir.

Bu durumda batıdaki Aladağlardan doğudaki Baykal gölüne kadar yaşam süren Hun-yü adı altında, belki, Pazırık kültürünün, Ting-ling(Dongling) adı altında Tagar kültürünün, Yukarı Yenisey (Tuva)’in ve büyük göllerin havzalarında yerleşen Kut-sa(Chuyi) adı altında Uyuk kültürünün, belki, Ko-k’un(Gekun-Kırgız) adı

*Leonid Kızlasov, “Города Гуннов”, Татар Археологиясе, No:2(3), Kazan, 1998, ss.47-64

** Prof. Dr., Tataristan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü

*** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: tahsinefebilgi@hotmail.com

¹G.N.Potanin, *Vostochnye Motivi v Srednevekovom Yevropeyskom Epose*, Moskva, 1899.

²Y.S.Hudyakov, *K Voprosu O Drevnih Gorodah Sibiri*, Gumanitarniye v Sibiri, Arheologiya i Etnografiya, No:3, Novosibirsk, 1994.

³N.Y.Bıçurın, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.1, M, 1950, s.48-50 // V.S.Taskin, *Materiali Po Istorii Sunnu*, Vip.1, M, 1968, ss.39-41.

altında Moğolistan'ın Kuzey-batısının güneydoğu kısımlarında(Hirkis-Nur gölünün daha güneyi) dönemin yaratıcıları yatmaktadır. Savaş, Moğolistan'ın doğusu ve Transbaykal'da büyük bir bölgeyi kapsayan “*döşeme taş mezar(kiremitli mezar)*” kültürünü kendinden sonraya bırakan Hsin-lilere karşı devam etmiştir.

Mo-tu Ch'an-yü gerçekten bilge bir kişiliğe sahip olduğu için bu kadar başarılı olmuştur. Mo-tu'nun ordusu kısa bir zaman içinde farklı türden madenler açısından sayısız zenginliğe sahip büyük bir bölgeyi fethetmiş ve egemenliği altına almıştır. Hunların Ordos düzlüklerinde, Orta Asya'nın Gobi Çölü ve yarı çöl yaylalarının fethinden önce yaşam sürdürdükleri maden yataklarından yoksun bırakıldıkları bir zamanda olmuştur.⁴ Fethedilen tüm kuzey ülkelerinde arkeologlar sadece yerel halklar üzerindeki Hun kültürünün net etkisinin izlerini değil aynı zamanda Hun maddi kültürünün kalıntılarını da bulmuşlardır. Yeni toprakların ele geçirilmesinden hemen sonra Hunların zengin maden yataklarında çalışmaya başlaması bunu kanıtlamaktadır. Kilden kap-kacaklar temin etmek için Hunlar Altay dağlarında yüksek üretime sahip topraktan peçler* yapmışlardır. Bu kap-kacakların parçaları mezarların yakınlarında bulunmuştur. Hunlara ait kafatasları da eski bir maden bölgesi olan Kaa-Xemu'daki eski maden havzalarında bulunmuştur.⁵

Selenge ve Çikoy Nehirleri üzerinde bulunan İvolga şehri ve Dureni yerleşimi kazıları Hun metalurji uzmanlarının, dökümcülerinin, demircilerinin ve diğer ustaların yerleşim yerleri olduğunu ve bu insanların kendi devletine gerekli olan at teçhizatlarını, çalışma ve yaşam için aletleri tedarik ettiklerini göstermiştir.⁶Tüm bu buluşlar Hunları Sayan-Altay dağlık bölgelerini, Moğolistan'ın kuzeyini ve Transbaykal'ın güneyindeki birçok zengin bölgelerin zorlu fetihlerini tamamlamaya ve ele geçirilen bölgelerin yerli maden uzmanlarını, demircileri ve işçileri kendi devletine katmaya zorlayan ekonomik nedenleri de ortaya çıkarmıştır. Bilge Mo-tu Ch'an-yü ve onun danışmanları Çin ve diğer dış düşmanlarla mücadeleden yana olmuştur, Hunlar sadece sakin kuzey üslerine değil aynı zamanda her şeyden önce kendi savaşçılarına gerekli teçhizatların temin edilmesi için düzenli madencilığe, metalurji ve zanaat merkezlerine de ihtiyaç duymuşlardır.

Tam olarak o zaman Orta Asya da Hun tarım yerleşim yerleri, kaleleri ve şehirleri oluşturulmuştur.⁷ Günümüzde kerpiç surlarla ve hendeklerle güçlendirilmiş 10 m² den büyük ve 20'den fazla ise güçlendirilmemiş tarım yerleşim yerleri bilinmektedir.⁸Hun yerleşim yerleri Ordos bölgesindeki Gobi Çölü'nün güneyine doğru arkeologlar tarafından bulunmuştur.⁹Bilim adamlarının görüşlerine göre Hunlar madencilik, metalurji ve diğer el sanatlarını geliştirirken aynı zamanda Hunların kapsamlı büyükbaş yetiştiriciliği ve tarım ekonomisi yürüttüğüne dair çok fazla maddi ve yazılı kanıtlar ortaya çıkmıştır.

Erken dönem Çin tarih araştırmacılığının bir damgaya dayanarak Hunların “*su ve ot aramak için bir yerden bir yere göç ettiklerini, iç ve dış surlarla çevrilmiş şehirlerinin ve düzenli bir yerleşim yerlerinin olmadığını ve onların toprağı işlemedikleri*” şeklinde ifadelerle kasıtlı olarak bir çarpıtma yapılmasına rağmen, bununla birlikte herkesin bir toprak parçasına sahip olduğu anlaşılmıştır¹⁰, birçok bilim insanı ise Hunları “*konargöçer*” olarak saymaktadır. Örneğin; A.N.Bernştam “*Hunların Tarihi*” adlı kitabında Hunların şehirleri hakkında tek bir söz söylememiştir.¹¹

Yeni arkeolojik materyaller ve yapılan dikkatli bir araştırma Hanlıkla ilgili olan yazılı kaynakların sadece Hunların değil aynı zamanda atalarının da güçlü şehirler inşa ettiğini göstermiştir. Örneğin kaynakta şöyle bir bilgi bulunmaktadır: “*Hsien-yünler*” iç ve dış duvarlarla güçlendirilmiş korunaklı şehirler inşa etmeye başlamışlardır, fakat Ch'in Hanedanlığı yavaş bir şekilde onları ele geçirmiştir. Hui-Wang döneminde yirmi beş Hsien-yün şehri alınmıştır.¹²Yazılı kaynaklar Hunların tarımı hakkında birçok bilgi vermektedirler. Bu kaynakların en ünlüsü N.Y.Biçurin tarafından XIX. yüzyılın ortasında yayınlanan Han(Çin) kroniklerinin eski çevirisidir.¹³V.S.Taskin de Hun tarihi ile ilgili yeni kaynakların çevirisiyle kendi üzerine büyük bir sorumluluk alarak “*kaynakların şahitliğinde Hunlardaki tarımın varlığının tartışmasız*”¹⁴ kabul edilmesi gerektiği

⁴L.Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, M, 1984, ss.10-11.

*Peç: Fırın

⁵V.D.Kubarev, A.D.Juravleva, *Keramiçeskoye Proizvodstvo Hunnov Altaya*, Paleekonomika Sibiri, Novosibirsk, 1986 // L.R.Kızlasov, *Drevnya Tuva*, M, 1979,ss.79-84.

⁶A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe(K Voprosu O Gunnskih Poseleniyah v Zabaykale)*,CA. T.XXV, M,1956, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Koçevom Obşestve Sunnu*, KSİA, Vıp.154, M, 1978, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)-Pamyatnik Hunnu v Zabaykale*, L, 1985.

⁷L.R.Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*,ss.9-15.

⁸H.Perle, *K İstoriî Drevnih Gorodov i Poseleniy v Mongolii*, SA, No:3, 1957 // D.Maydar, *Tri Kartı Gorodov i Poseleniy Mongolii*, Ulan-Bator, 1970 // A.V.Davidova, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Koçevom Obşestve Sunnu*.

⁹K.Vasilyev, *Arheologičeskiye Issledovaniya Vo Vnutrenney Mongolii*, VDİ, No:3, 1959.

¹⁰V.S.Taskin, *Material Po İstoriî Sunnu*, Vıp.1, M, 1968, ss.34.

¹¹A.N.Bernştam, *Oçerk İstoriî Gunnov*, L, 1951.

¹²V.S.Taskin, *Material Po İstoriî Sunnu*, Vıp.1, ss.37.

¹³N.Y.Biçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, ss.76,83, 106.

¹⁴V.S.Taskin, *Material Po İstoriî Sunnu*, Vıp.1, s.31. // V.S.Taskin, *Material Po İstoriî Sunnu*, Vıp.2, M, 1973.

çıkarmında bulunmuştur. Arkeolojik verilere göre Hunlar ekilebilir araziler için döküm demirden pulluklar ve sabanlar kullanmışlardır.¹⁵

İnşaat, maden, el sanatı, tarım, çobanlık ve hayvancılıkla uğraşan Hun nüfusunun bir kısmının yerleşik şekilde yaşadığı görünmektedir. Büyükbaş ve domuz yetiştirmişlerdir. Büyükbaş hayvancılıkla uğraşan Hunların bir kısmının yoğun bir şekilde sadece eşek ve develerin üreticiliğiyle değil aynı zamanda bardo, katır ve midilli üreticiliği yaptıkları da anlaşılmaktadır.¹⁶ MÖ 82 yılında genç Ch'an-yü Hu-yen-ti'nin danışmanı Wei Lü Ch'an-yü'ye: "Kuyular kazınız, surlarla çevrili şehirler inşa ediniz, tohumları saklamak için kuleler yapınız ve Ch'inlerle* birlikte şehri koruyunuz... şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur. Yüzlerce kuyu kazılmış ve binlerce ağaç kesilmiştir..."¹⁷

Hunların eski yazlık başkenti Lung-ch'eng(yani Ch'an-yü'nün şehri) şehriydi, kışlık başkent ise T'ai-lin*di. "Büyük Tarihinin Arşivleri" adlı eserde: Hunların yılın beşinci ayında Lung-ch'eng de toplanarak atalarına, gökyüzüne, toprağa, insan ve gök ruhlarına adaklar adadıkları, atların iyice semirdiği sonbaharda T'ai-lin'de toplanarak atlarını ve büyük baş hayvanlarını saydıkları ve kontrol ettikleri büyük bir toplantıya gidip geldikleri yazılmıştır.¹⁸Bu metinden Lung-ch'eng(Ch'an-yü'nün şehri) şehrinin sadece Hunların siyasi başkenti değil aynı zamanda onların dinî merkezi olduğunu, T'ai-lin'in ise Hun devletinde ekonomik fonksiyonu yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Dahası T'ien-yen Dağı yakınlarındaki Cao-sin ch'eng'da(Hangay sıradağlarının güney ucu) Hunlar tarafından inşa edilen bir depodan bahsedilmektedir. Bu güçlendirilmiş surlar içindeki kale-şehir de tohumlar ve diğer değerli ürünlerin muhafaza edildiği merkez depolar bulunmaktadır.

Kaynaklarda sadece başkent Lung-ch'eng şehri hakkında değil aynı zamanda başka yerlerde Hunların inşa ettiği mabetler, ibadethaneler ve konut saraylar (konaklar) hakkında da bilgi verilmektedir. Kendi topraklarında Hunlar sınır kıtaları için derin hendek engeller ve yüzlerce kuyu açmışlardır.¹⁹Son bilgi Hunların sınır bölgelerini gözetlemek amacıyla yer altında nöbetçiler için barınaklar inşa etmişlerdir şeklinde yorumlanabilir.

Chih-chih Ch'an-yü'nün kendisi için Yedisu bölgesinde büyük kare şeklinde bir saray inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu şehrin tasviri Hun savunma sanatının karakterini tanıma hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Ch'an-yü şehir surlarının kurulması için halkını göndermiştir, inşaatı iki yılda biten kale için her gün 500 kişilik bir ekip çalışmıştır. Devamında: "Toprak duvarın önünde ahşaptan ikili kazık duvarların olduğu", başka bir yerde şehrin korunması için "beş sıra halinde tahkim edildiği"²⁰ ve "Ch'an-yü'nün şehrinin duvarlarına renkli bayraklar astırdığı" ve orada "yüzlerce zırhlı asker bulunduğu"²¹, bunun dışında şehirden silah talimi yapan 100'den fazla atlı ve yakaları balık pullarını andıran 100'den fazla piyade çıktığı ifade edilmiştir.

MÖ 36 yılında 40 bin askerden oluşan güçlü Çin ordusu tecrübeli komutan Ch'en T'ang komutasında kaleyi kuşatmış ve kuşatılan kalenin direncinin kırılması bir günden fazla sürmüştür. Buna bağlı olarak Ch'an-yü'nün kendisi, aile fertleri ve yakınlarının dâhil olduğu 1518 kişi öldürülmüştür. "Eli silahlı 145 kişi tutuklanmış ve 1000'den fazla kişi kendiliğinden teslim olmuşlardır."²²

Böylelikle Ch'an-yü'nün karargâhı, sarayı ve tüm şehir süvari ve piyadelerin de aralarında olduğu yaklaşık 3000 askerden oluşan silahlı bir kara ordusu ile iyi bir şekilde savunulmuştur.

Üstelik piyadeler sıradan değildi – "balık puluna benzer" bir şekilde dizilmişlerdir yani kalkanlarıyla etraflarını korudukları açıktır. Savaş öncesi böyle zırhlılardan oluşan piyadelerin kurulması için tek bir ordu-Romalı-lejyonerler- kullanılmıştır.²³Romalı lejyonerlerin bazılarının MÖ I.yüzyılda o kadar doğuda olabilmeleri mümkün mü? Aslında Asya'nın derinliklerinde bulunan Yedisu'nun merkezindeki Dalay'da(Talas) Romalıların o zamanlar sadece Han devletinin yerel ordusu tarafından destekleniyor gibi görünen Chih-chih Ch'an-yü'nün

¹⁵A.V.Davidova, V.P.Şilov, *K Voprosu O Zemledelenii U Gunnov*, VDİ, No:2, 1953.

¹⁶V.S.Taskin, *Türkiye Nazvaniya Domaşnih Jivotnih v Yazıke Sunnu*, KŞİNA AN SSSR, Vıp.85, M, 1964 // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.4-34.

*Burada Ch'in Hanedanı döneminde Hunlara sığınmış olan Çinlilerin soyundan gelen ve o devirde hala Hunların hâkimiyeti altında bulunan kişiler kastedilmektedir.

¹⁷V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.23-24.

*Tai Lin, Shih Chi (Büyük Tarihinin Arşivleri) içindeki Hun monografisindeki Çince metinde bir yer adı gibi gösterilmiştir. Ancak Han Shu (Han Hanedanı Tarihi) içindeki Hun monografisinde yer alan dipnotta, bu kelimenin "ormanın çevresinde dolaşarak tören yapmak anlamına geldiği" açıklanmaktadır. Böyle bir yer adı yok aslında.

¹⁸V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.40, 79, 81, 91, 165.

¹⁹N.Y.Çiçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.76, 78. // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.91,165 // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.22, 23, 70, 73, 83, 112, 137.

²⁰V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126, 129, 131, 164.

²¹V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.128.

²²V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126-129.

²³Y.A.Zuyev, *K Voprosu O Vzaimootnoşeniyah Usuney i Kantszoj S Gunnami i Kitayem Vo Vtoroy Polovine I Veka Do Naşey Eri*, İzvestiya AN Kazakskoy SSR, Seriya İstorii, Ekonomiki, Vıp.2, Alma-ata, 1957.

ordusunun tarafında Çin'den uzakta bir orduyla savaşması mümkün müydü? O zamanlar dağınık Orta Asya Hunlarına dağılmış Romanın ne umutları olabilirdi ki?

Bu kısa ve münferit bilgiyi analiz eden bazı bilim insanları yine de iki kudretli imparatorluğun yani Han ve Roma devletlerinin doğrudan askerî güçlerinin çatışmasının tarihteki tek örnek olduğunu düşünmektedirler.²⁴ Dünya tarihinde büyük halkların göçü olarak bilinen geniş toprakların geri döndürülemez ve hızlı fetihleri nedeniyle erken Ortaçağ'da ünlü hâle gelen sıra dışı halkların temsilcileri bu güçleri bir araya getirmiştir. Bunlar Asya'nın ve Avrupa'nın merkezlerinde Hunlar olarak adlandırılan kabilelerdi (boylandı). Onlar eski Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına ön ayak olan ve 451'deki Katalonya ovasındaki savaşta Avrupa halklarının korkunç darbesini alan ünlü Avrupa Hunlarının atalarıydı.²⁵

Bir zamanların büyük etnik kütlesi olan Hunlar ve dilleri, ölümlerinden sonra bile, modern bilim için bir bilinmez olarak kalmıştır.²⁶ Vakayinamelerden elde edilen bazı bilgilere göre yukarıda bahsedilen Hun başkenti Lung-ch'eng, görünüşe göre, Sarı Irmak'a (Huang-ho) kıyısı olan Ordos'da bulunmaktadır. Örneğin; MÖ 88'de güney Hunlarının Ch'an-yü'sü Hu-lu-ku'nun açıklamasından şöyle bir çıkarım yapmak mümkündür: “*ben yılın dokuzuncu ayında Sarı Irmak'ın kıyısındaki Lung-ch'eng'da herkesin kurban kesme zamanında toplanmasını ve savaşçılarının ve atların hazırlanmasını emrettim*”.²⁷ Komutan Li Ling'in Gobi'nin güneyindeki “*eski Lung-ch'eng yolundan*” geri çekilmesi gerçeği de aynı şeyi anlatmaktadır.²⁸ Fakat bir başkent daha vardı ki bu başkent Kuzey Hunlarının idari ve politik merkezi olan Pei-t'ing (Beytin-Beşbalık) şehridir. Bu şehir hakkında “*Han Hanedanlığı Tarihi*” nde bir hatırlatma yapılmıştır: “Güney Hunlarının Ch'an-yü'sünün emriyle (idari ve politik merkezin- T.B) Pei-t'ing'den 3000'li mesafe bulunan Yün-chung'a taşınması kabul edilmiştir. “Zeng-he ilk yılında Zodi'deki Hsien-beileri işgal etmiş (görünüşe göre sol kıyıdağı toprakları-L.K), Kuzey Hunlarına saldırmış ve onları tamamen yenmiştir.

Pei-t'ing şehrinde bir kargaşa yaşanmıştır.²⁹ Çinli tarihçi Lian'ın vermiş olduğu bilgilere göre Pei-t'ing adı (kuzey karargâh) Hunların (Kuzey hunları) bey ve Ch'an-yü T'ing (Ch'an-yü'nün karargâhı) sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir. “*Hun Zhuansu*” ismi bazen Luntin (İmparatorun karargâhı) yerine geçmiştir.³⁰ Hun devletinin gelişmesi döneminde Ch'anyü'yü imparatorla bir tutmuşlardır. Hun şehirleri ve onların yerleşim yerlerine dair hatıralar uzun süre Orta Asya halklarının belleğinde muhafaza edilmiştir. Hun şehirlerinin isimleri daha sonra, örneğin, Liao Hanedanı'nın kaynaklarında sıklıkla belirtilmiştir.

Yukarıdaki söz konusu eserde İmparator T'ai-tsung Orhun havzasına ilk seferinde “*Uygur şehri (yani Ordu balık)*” ve “*Ch'an-yü ch'eng*” şehrini aldıkları bildirilmektedir.³¹ Tang Shu'ya göre VII. yüzyılın 40'lı yıllarının sonunda aynı yerde “*Ch'an-yü ch'eng valiliği*” kurulmuştur.³² Liao tarihinde şöyle bir ifade vardır: “Şile Alidi kabilesinin (boyunun) komutanı “*Kai Tai*” (1012) ilk yılında Chieh-tu-shih'yı öldürmüş ve eskiden “*Pei-t'ing Ch'an-yü ch'eng*” adını taşıyan batıdaki Voludo şehrine kaçmıştır. Yakın bir zaman içinde Zubu kabilesinin isyanı patlak vermiştir. Onlar Kendüçen'de Tuyu'yu kuşatmışlardır. Saldırı çok güçlü olmuştur. Tuyu tüm orduya ateş etme ve onları kovalama emrini vermiştir. Onlar Voluda'da bulunuyorlardı. Bu kayıta göre Voludo XI. yüzyılda Kuzey hunlarının başkentinin yerinde bulunmaktadır yani Ch'an-yü'nün şehri Pei-t'ing'de, Ho-tung şehrinin yakınında. Liao tarihinde şöyle bir ifade vardır: Ho-tung ch'eng aslında Uygur şehri olan Hotan şehridir (yani Hatunbalık- Uygur kağanının eşinin ikamet ettiği yer), yanlışlıkla Ho-tung olarak adlandırılmıştır.³³

Hatunbalık, yani Balıklık (birebir çevirisi Balık) Nehri'nin sol içe döküldüğü, Orhun Nehri'nin üst kısımlarında bulunan Uygur kağanlarının karargâh şehri olan başkentin 15 km güneyinde yer almaktadır. Ch'i-tanlar onun yerine daha sonra Ho-tung'u, Keraitler ve sonra Moğollar ise Karakurum (Çincesi Helinçen)'u inşa ettiler. Bu bilgilerden hareketle Pei-t'ing şehri (bazen Luntin veya Ch'an-yü ch'eng) Orhun Vadisi'nde yer almaktadır. Sonuç olarak Hunlar Orta Asya halklarının tarihinde yaygın olarak tanınan, kendi devletlerinin karargâhları ve nehir vadisi başkentleri için seçtikleri Orta Asya'nın ilk sahipleri olmuşlardır. Han kaynakları Gobi'nin kuzeyindeki bölgede Hunlara ait “*Fanfujen*” ve “*güçlendirilmiş Teu Xiang*”³⁴ gibi şehirlerden bahsetmektedir. Chin Hanedanı (265-420) dönemini tasvir eden tarihçi Fang Hsüen-ling Hunların 316 yılında Çin'i işgali sırasında başkent Ch'ang-an'ı aldıktan sonra Hunların çadırlar yerine saraylar inşa ettiklerini

²⁴Debs Gomer G, *Voyennoye Soprikosnoveniye Mejdu Rimlyanami i Kitaytsami v Antıçnoye Vremya*, VDI, No:2, 1946.

²⁵Maenchen-Heljen O.J, *The World Of The Huns*, Berkeley-Los Angeles-London, 1973.

²⁶Doerfer G, *Zur Sprache der Hunnen*, Central Asiatic Journal, Vol.XVII, №1. Wiesbaden, 1973.

²⁷V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.83.

²⁸V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.112.

²⁹L.Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, ss.13.

³⁰Lyan Yuan-Dun, *Si Lyaoşi (Na Kit. Yaz.)*, Pekin, 1955, ss.20.

³¹A.G.Malyavkin, *Materialı Po İstorii Uygurov v IX—XII vv*, Novosibirsk, 1974, ss.85.

³²N.Y. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.264.

³³Lyan Yuan-Dun, *Si Lyaoşi (Na Kit. Yaz.)*, Pekin, 1955, ss.20.

³⁴V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.21-136.

bildirmiştir. V.S.Taskin de “*Hunların kentler inşa ettiğini, kentleri süslediklerini ve güçlendirdiklerini ve başkentler oluşturduklarını*” belirtmiştir.³⁵

Bunun dışında Chin Shu'da (Chin Hanedanı Tarihi) Kuei-chiang şehrinin Hunlar tarafından inşa edildiği belirtilmektedir. Tang Hanedanı'nın Eski Tarihi (Tang Shu – Eski Tang Kitabı) açıkça şunları söylemektedir: Hun dilindeki asıl adı Gaijiang'dır. Bu nedenle, kendi adı, Çinliler tarafından çarpıtılan Kuei-chiang Hun kökenlidir.³⁶ Geç dönem Hunların kendi geleneklerinden vazgeçmedikleri ve İç Moğolistan'da şehirler inşa ettikleri bilinmektedir. Böylece Hun lideri Ho-lien Po-po IV. yüzyılın sonunda Shou-fan nehrinin kuzeyine doğru daha sonra Hsiang-chou adını alan Tunvan şehrini inşa ettirmiştir.³⁷

Çin tarih yazımında tarihçilerden hiç kimse Hunların kurucu olduğundan şüphe etmemiştir. Wei Shu'da(VI. yy) kayıt altına alınan Uygurların atalarının kökeni hakkındaki efsanede bile bir keresinde Hun Ch'an-yü'sünün iki kızını Hunların başkentinin kuzeyinde ıssız bir çöl yerinde inşa ettiği yere yerleştiği anlatılmaktadır.³⁸ Yukarıda verilen bilgiler bizi Orta Asya ve Güney Sibirya da şehir kültürünü ilk kuranların Hunlar olduğu konusunda ikna etmektedir.

2.Transbaykal'ın Batısındaki Hun Şehirleri ve Yerleşim Yerleri

Sibirya'da bulunan Hunların şehirlerinin ve yerleşim yerlerinin isimleri yoktur. Arkeologlar genellikle onlara isimler vermişlerdir. Daha önceki güçlü Hun devletinin şehirleri ve yerleşim yerleri Sibirya sınırları içinde Transbaykal'ın batısında iyi bir şekilde araştırılmıştır. Şehirlerin yakınında Hun mezarları da bulunmuştur. MÖ 201'de yeni toprakları fetheden Hunlar Selenge Nehri'nin ve onun kollarının beslediği Jida, Çikoy, Kilok, Temnik ve Uda'nın verimli topraklarına yerleşmişlerdir.

A.P.Okladnikov'a göre eski yerel nüfusun bir kısmı “*döşeme taş mezar(kiremitli mezar)*”olarak adlandırılan kültürle ilişkili ve Hunlarla birlikte Baikalia içinde, muhtemelen, kuzey sınırları içinde ortaya çıkmıştır.³⁹ Geri kalan yerliler fethedenler için sürekli bir tehdit oluşturmuştur. Bu nedenle, Hunların ilk şehirleri iyi bir şekilde güçlendirilmiştir. Ünlü İvolga yerleşim yerinin yanı sıra Jida nehrinin sol kıyısındaki Derestuy kalesinin yıkıntıları da 1983 yılında tarafımızdan incelenmiştir.⁴⁰ Ardından iki güçlendirilmemiş Hun yerleşim yerleri incelenmiştir: Buryatlı arkeologlar tarafından Jida Nehri'nin sağ üst kıyısında Yenhor yerleşim yeri yakınında ve Çikoy Nehri'nin sol kıyısında yer alan Dureni yerleşim yeri yakınlarındaki ünlü bir yerleşim yeri bulunmuştur.⁴¹

İvolga Yerleşim Yeri

İvolga yerleşim yeri Selenge Nehri'nin sol kıyısında, İvolga Nehri'nin döküldüğü yerde yer almaktadır. Bu yerleşim yeri 1928-1929'da G.P.Sosnovki, 1949-1950'de V.P.Şilov ve 1955-1974 yılları arasında A.V.Davidov tarafından araştırılmıştır.⁴² Yapılan incelemeler neticesinde İvolga şehrinin kare şeklinde güçlü duvarlarla çevrilmiş olup surlarının boyutu 340 x 340 metre olduğu açıkça belli olmuştur. Surları dört ana yöne göre konumlandırılmıştır ve şehrin toplam alanı yaklaşık 11,5 hektardan oluşmaktadır. Zaman içinde Selenge Nehri'nin coştığı dönemlerde surların alt kısmından akan suların boşalttığı topraklar neticesinde sol kısım yani surların üçüncü kısmının yıkılmış olduğu, anlaşılmaktadır.⁴³ Yerleşim yeri üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılar, şehrin kalıntılarını tasvir ederken şehrin üç taraftan toprak setler ve hendeklerle tahkim edildiğini ve şehrin kalıntılarının düzensiz bir dikdörtgen (kuzeyden güneye 348 m ve batıdan doğuya 194-216 m) şeklinde olup, doğu kısmının nehir yatağına doğru olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu, eski yerleşim alanının

³⁵V.S.Taskin, *Materialy Po İstorii Koçevih Narodov v Kitaye III—V vv*, Vıp.1, Sunnu, M, 1989, ss.26-27.

³⁶A.G.Malyavkin, *İstoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk, 1981, ss.35, 138-159.

³⁷A.G.Malyavkin, *İstoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk, 1981, ss.67.

³⁸N.Y. Biçurin, *Sobranie Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.214

³⁹A.P.Okladnikov, *Yakutiya Do Prisoyedeniya K Russkomu Gosudartsvu*, İstoriya Yakutskoy ASSR, T.I. M, 1955, ss.193-196.

⁴⁰L.R.Kızlasov, İ.L.Kızlasov, *Noviye Materialy O Proishojdenii Kulturi Çaatas*, AO 1983 Goda, M,1985. ss.220

⁴¹G.P.Sosnovskiy, *O Poselenii Gunnskoy Epohi v Doline Nikoya(Zabaykale)*, KSİMK, Vıp.14, M, 1947 // A.V.Davidova, S.S.Minayev, *Poseleniye Hunnu U S.Dureni*, AO 1972 Goda, M, 1973; Oni Je Raskopki Hunnskih Poseleniy v Zabaykale, AO 1974 Goda, M, 1975; Oni Je Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni, AO 1975 Goda, M, 1976// A.V.Davidova, *Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni*, AO 1973 Goda, M, 1974, Ona Je Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni, AO 1977 Goda, M, 1978; Ona Je Noviye Danıye O Poselenii Hunnu U S.Dureni, AO 1979 Goda, M, 1980.

⁴²G.P.Sosnovskiy, *Nije-İvolginskoye Gorodişe*, PİDO, No:7-8, 1934 // A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe(K Voprosu O Gunnskih Poseleniyah v Zabaykale)* CA, T.XXV, M, 1956; Ona Je, İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)-Pamyatnik Hunnu v Zaybakale, L,1985.

⁴³A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1.

HUNLARIN ŞEHİRLERİ

sadece korunan ve günümüze ulaşan(yaklaşık 7 hektar) kısmıdır. Günümüze kadar ulaşan kare şeklindeki Hun şehirlerinin en iyi örnekleri Moğolistan topraklarında olanlardır.⁴⁴

Selenge Nehri kıyısındaki kare şeklindeki kalenin surları dört sıra hâlinde toprak setler ve hendekler ile tahkim edilmiştir. Yayınlanan planda⁴⁵ şehrin güney tarafının ortasında konumlandırılmış iki giriş kapısına sahip olduğu ve güneydoğu tarafındaki surların parçalanmış olması ise şehrin surlarının doğu kısmının eski zamanlarda nehir tarafından yıkıldığı açık bir şekilde görünmektedir. Kuzey tarafındaki aşınma çizgisi, eski kalenin kuzey kapılarının ortasından geçmektedir. Yapılan yüzey araştırmalarında arazide at arabası yolunun kalıntıları tespit edilmiştir.

Arkeolojik kazılar, şehrin savunma duvarlarının ne kadar zor inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Bu surlardan her biri dış düşmanların girişini engellemek için beş sıra hattan oluşmaktadır. Hunlar tarafından Orta Asya'nın diğer yerlerinde ve Yenisey havzasındaki şehirlerin yapımında kullanılan tekniği göz önüne alındığında, İvolga şehrinin savunma sistemini yeniden ortaya koymaya çalışalım.

İlk olarak, kare şeklindeki kalenin surlarının etrafında birbirinden 3-4 m mesafeyle açılmış olan üç hendek kazılmıştır, hendeklerin derinliği 1.13 ila 2,1 m ve genişliği 3,5 ila 5,5 m arasındadır. Ardından, hendeklerin önüne, yerden “çakıl beton” duvarları inşa edilmiştir. Bu duvarlar ahşap kalıplara ince yıkanıp ayrılmış yapı kilinin katlar hâlinde dökülüp kil karışımına nehir çakılları ve kumu katılarak yapılmıştır. Kat üzerine kat dökerek (kurutarak) duvarın 1,5-2 m yükseklikte “betonlaşmış” gövdesi elde edilmiştir. Dahası, A.V. Davıdov'un gözlemlerine göre, toprak setlerin tepelerinde (1,6-1,8 m yüksekliğinde) tahta perdeler bulunmakta olup, bu toprak setlerin tepeleri ise büyük taşlarla sağlamlaştırılmıştır.⁴⁶Anlaşılan “çakıl-beton” duvarlarının üstünden taşlarla sağlamlaştırılmış aralıksız tahta perdeler saplanmıştır.⁴⁷Duvarlar arasında yer alan hendeklerin derinliği 4,5-5 m'ye ulaşmıştır.

Son olarak, dördüncü çizginin iç tarafında çukurlara (25-26 cm çapında) kazılmış büyük direkler üzerinde duran beşinci ahşap duvar kalıntıları bulunmuştur. Büyük ihtimalle sözü geçen tahkimat sistemi içten geniş tahtalardan yapılmış aralıksız ahşap perde ile kapatılmış, tahtaların uçları ise iri direk ayaklarına monte edilmiştir. İvolga şehrinin tahkimi için inşa edilmiş olan bu tür zorlu savunma sistemi açıkçası, tomruklardan oluşturulmuş güçlü giriş kapıları tamamlanmıştır. Bütün bunlar Hun şehir mimarisinin tipik örneğini oluşturmaktadır. Nitekim yukarıda da değindiğimiz Chih-chih Ch'an-yü'nün MÖ I. yüzyılda Yedisu bölgesinde kendisi için inşa ettirdiği şehre dair Çin kroniğinde anlatılanların bunun en güzel örneğidir: Ch'an-yü “*şehrin duvarlarını inşa ettirmek için halkını göndermiştir, inşaatın iki yıl içinde bitmesi için her gün 500 kişilik bir ekip çalışmıştır*”.⁴⁸Ve devamında “kerpiç duvarların önünde çift sıra hâlinde ağaç kazıklar bulunmaktadır...”. Başka bir yerde de: “*Beş sıra hâlinde tahkim edilmiş...*” şeklindeki ifade de bize tamamen İvolga şehrinin savunma sistemini hatırlatmaktadır.⁴⁹

Sonuç olarak, İvolga şehri, Hunların fethettiği topraklarda inşa edilen surlarla çevrili şehrin tipik bir örneğidir. İvolga örneği üzerinden hareketle, Chih-chih Ch'an-yü tarafından 2000 yıl önce bizzat Hun mimarları tarafından Yedisu bölgesinde inşa ettirilen şehrin surlarının mimari özelliklerini de gözümüzde canlandırmamız mümkün olmaktadır. İvolga şehrinin sadece güney-batı köşesi ile güney duvarları⁵⁰boyunca uzanan kapı boşluğunun bir kısmı kazılmış olmasına rağmen mesken ve üretim merkezlerinin (atölyelerin) haç şeklindeki bir plana göre yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta bu binalar atık suların tahliyesi için açılan drenaj kanalları dolayısıyla kare şeklinde idi. Ancak şehrin caddeleri üzerinde zaman içinde yeni binaların inşa edilmesi sonucunda çıkmaz sokaklar ortaya çıkmıştır.

Hunlar tarafından inşa edilen kare şeklindeki şehirlerin inşasında öncüllerinin etkisine kalmış olma ihtimalleri yüksek olup, kare şeklindeki dış duvarların etkisiyle nehirdeki yapılar haç şeklindeki bir plana göre inşa edilmiş ve ardılları döneminde de Orta Asya'da geç dönemde ortaçağda inşa edilen şehirlerde örnek teşkil etmiştir. Ancak özel “çakıl-beton” ve araç yapı kullanılarak beş sıra halinde inşa edilmiş duvarlar, kare şeklindeki nehir planı ve buna bağlı olarak kurgulanan haç şeklindeki bina yerleşim planı hariç, özgün Hun şehir mimarisinin en belirgin örneklerinden birisi olup, ne Avrasya bozkırlarında ne de Han dönemi Çin'de örneği görülmemektedir. İvolga şehrinin planına dikkatle bakıldığında evlerin oluşturduğu mahalleri ve bu mahallerin

⁴⁴H.Perle, *K İstorii Drevnih Gorodov i Poseleniy v Mongolii*, SA, No:3, 1957 // E.V.Şavkunov, *Obsledovaniye Gunnskih Gorodiş v Mongolii*, AO, 1972 Goda, M, 1973, // V.V.Volkov, E.A.Novgorodova, *Sovetsko-Mongolskaya Istoriko-Kulturnaya Ekspeditsiya*, VI, No:12, 1976.

⁴⁵A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1 // Ona Je İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik) Ris.II.

⁴⁶A.V.Davidova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, ss.12-13.

⁴⁷A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, ss.296-297.

⁴⁸V.S.Taskin, *Materiali Po İstorii Sunnu*, Vıp.2. ss.126-129.

⁴⁹V.S.Taskin, *Materiali Po İstorii Sunnu*, Vıp.2 ss.126-129-131.

⁵⁰A.V.Davidova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, Ris.III.

içinde 2 veya 3 evden oluşan malikânelerin olduğu görülmektedir. Bazı evlerde zaman içinde yaşanan yangınlar ve çeşitli felaketler sonucunda tadilat yapılmış olduğu arkeolojik incelemeler sonucunda anlaşılmaktadır.

Malikâne tarzındaki ev ve çevresindeki topraklarda çok sayıda mahzen, sundurma, domuz ahır, keramik ve metal atölyeleri, tahıl ambarı, kuyular ve buna benzer pek çok çiftlik yapılarına ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Nehir çevresinde büyük çaplı bir hayvan ağılı ise tespit edilememiştir. Şehirdeki evlerin ekserisi kare şeklinde inşa edilmiştir. Evlerin temelini oluşturan çukurların boyu 3x3 ile 7x7m. arasında iken derinliği ise 0,6 ile 1 m. arasında değişmektedir. Duvarlar ve taban toprakla sıvanmıştır. Temel çukurunun kenarları kalıp içinde kat kat kerpiçe çevrilerek kapatılmış olup, içine destek direkleri dikilmiştir. Bu direklerin evin iskeleti ile çatısını ayakta tutan kolon görevi görmekteydi. Evin girişi güney tarafından olup, giriş kapısı güneydoğu köşesine yakın bir yerde dışarıdan eve doğru inişli bir koridorun sonunda yer almaktaydı.⁵¹

Yüzeyle, kalınlığı 1,3—1,4 metreye ulaşan kerpiç duvarlardan oluşan iki bina bulunmuş olup, rüzgâr sebebiyle aşınarak, tepelemiş bir yükselti hâline gelmiştir. Evlerin içindeki kışlık ısıtma sistemi standart bir şekilde tasarlanmış olup; girişin karşısında, evin kuzeydoğu ucunda, taştan bir sobadan (şömine) kuzey ve batı duvarlarının içinde uzanan (dumanın içinden geçtiği) kanallarla, evin ısıtıldığı anlaşılmaktadır. Güney-batı köşesinde ise evin duvarları boyunca uzanan kanallardan geçen dumanın dışarı atılması için yerleştirilen 35 cm. çapındaki Selenge Nehri kıyısındaki beyaz kavaklardan yapılan bir boru yerleştirilmiştir. Çatı; sırkalar, sorkunlar, saman sapları, ağaç kabukları ve külden oluşan çok katmanlı bir malzeme ile inşa edilmiştir. Taban ise, balçıktan oluşturulmuş olup, tabandaki bazı küçük yanık izlerinden, havanın aşırı soğuduğu dönemlerde evin içinde ısınma amaçlı mangal tarzında bir soba daha kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şehrin merkezinde bulunan bir tepede yapılan incelemelerde bu tepenin aslında bir demir ocağı (taştan yapılmış olup, etrafı balçıkla sıvanarak üretilmiştir-T.B) olduğu tespit edilmiştir.⁵² Bu da şehirdeki metal işçiliğinin varlığı hakkında önemli bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır.

İvolga şehrinin diğer önemli bir özelliği ise, nehirden yaklaşık 100 m. kadar güneye inilerek ulaşılan, İvolga'nın banliyösü, Sovyet arkeologlarının "*Maloye Gorodiúça*" adını verdikleri ve nehrin kıyısında bulunması sebebiyle yarısından fazlası nehrin suları tarafından yok edilmiş olan yerleşimdir.⁵³ Bu yerleşim de kare şeklinde inşa edilmiş olup (145x145 m.) şehrin kapladığı alan 2 hektar kadardır. Şehir yine kerpiç duvarlarla çevrilmiş ve iç taraftan hendeklerle tahkim edilmiştir. Bu özelliği ile de İvolga'nın küçük bir kopyası niteliğindedir.⁵⁴ Ancak burada herhangi bir maddi kültür ögesine ve yaşam alanına tesadüf edilememiş olması, burada kullanılan malzemenin ahşap olup, zamanın şartlarına direnememesi ile izah edilebileceği kanısını uyandırmaktadır.

Araştırma çukurlarında bulunan birkaç evcil hayvan kemiğine bakılırsa, burası, genel evcil hayvan sürüsü için kütük perdelerle bölümlere ayrılmış, korumalı ve güçlendirilmiş bir ağıl olabilir. Burada büyük baş ve küçükbaş hayvanlar veya atlar muhafaza edilmiştir. İvolga'nın 440 m. kuzeydoğusunda şehrin sakinlerinin defnedildiği İvolga Mezarlığı içinde 244 kişiye ait kemiklerin bulunduğu 216 mezar ortaya açılmıştır.⁵⁵

Derestuy Kalesi

Derestuy Kalesi güneybatıdaki Jida demiryolu istasyonunun yaklaşık 20 km yukarısında, Derestuy mezarlığı olarak bilinen mezarlığın bulunduğu Jida Nehri'nin dik kıvrımının içinde bulunmaktadır.⁵⁶ Kıvrımın 30 km içinde (Derestuy Kultuk olarak adlandırılan), Jida Nehri soldaki Selenge Nehri'ne dökülmektedir. Kalenin 1,5 km kuzeyine, nehir akıntısının enine doğru alçak bir yükseklik bulunmaktadır, Jida'nın sol kıyısında Derestuy mezarlığı güneyden kuzeye uzanmaktadır. Kale (120x119m), kare şeklinde olup bir içkaleye sahiptir (40 x 40 m). Kapılar güneyde, yani nehrin tarafına doğru bakmaktadır. Tıpkı İvolga şehri gibi Derestuy Kalesi de dört ana yöne göre konumlandırılmıştır. Dış duvarlar ahşap bir kalıp içine dökülerek yapılmıştır. Dış duvarlar yaklaşık 6 m genişliğinde surlarla korunmuşlardır.

Duvarların üst kısmı sert kaya parçalarından oluşan taşlarla güçlendirilmiştir. Taşlar tüm surların ana eksenine göre konumlandırılmıştır. Kalenin güney kapıları yaklaşık 18 m genişliğindedir. Doğu duvarındaki güneydoğu köşesinde bir bahçe kapısı bulunmaktadır. Avlu kapılarının 10 m güneyine doğru 1 metre yüksekliğinde ve 10,5x10,5 metre boyutlarında bir tepe durmaktadır. İçkale duvarları bir hendekle çevrilidir ve doğu duvarından 26,5 kuzey duvarından 24,5 ve batı duvarından 22,5 metredir. İçkalenin kuzeydoğu köşesinde 15 x 15 m ölçülerinde ve 1,5 m yüksekliğinde, kesik, piramidal bir kare şeklinde tepe yükselmektedir. 1983 yılında, N.V.Imenohoyev'in yardımıyla Hakasya keşif grubundan bir ekip, Derestuy Kalesi'nin kalıntıları

⁵¹ A.V.Davidova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, Ris.III.

⁵² A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.7.

⁵³ A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1.

⁵⁴ T.S.Proskuryakova, *Puti Formirovaniya Gorodov Domongolskoy Sibiri, Arhitekturnoye Nasledstvo*, T.37, M, 1990, ss.44-45.

⁵⁵ A.V.Davidova, *İvolginskiy Arheologičeskiy Kompleks*, T.2, *İvolginskiy Mogilnik*, SPS, 1996.

⁵⁶ G.P.Sosnovskiy, *Derestuykiy Mogilnik*, PİDO, No:7-8, 1935.

üzerinde malzemeler toplamışlardır: bu malzemeler arasında 12,5x7 cm boyutunda dikdörtgen kırmızı yanmış tuğla parçaları; dairesel kap-kacaklar; vazo benzeri fiçılar ve süslenmiş merdaneler ve yastıklar vardır. Buluntular SSCB Bilimler Akademisi Sibirya Buryat Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümü'ne gönderilmiştir ve çalışanları şu anda incelediğimiz Derestuy Kalesi'nin kalıntılarını incelemektedir.

1988-1999 yıllarında "*Bayan Under Yerleşim Yeri*" adını taşıyan alanda Buryat arkeolog S.V.Danilov tarafından küçük kazılar yapılmıştır.⁵⁷ İçkalenin doğu duvarı ve yerleşim yerinin doğu dış suru enine siperlerle kesilmiştir. Başlangıçta surların bulunduğu yerde, Hunlar için her zamanki ahşap ve çakilla karıştırılmış ince yapılmış kilin tabakalar hâlinde dökülmesinin bir sonucu olarak elde edilen yoğun "*kil beton*" duvarlarının olduğu ortaya çıkmıştır. Yaklaşık iki bin yıllık olan duvar atmosferik yağışlar sonucu tahrip olmuş durumdadır. Açıkçası, burada da büyük taşlarla güçlendirilmiş ahşap çitler bulunmaktadır. İçkalenin duvarları, dıştan yaklaşık 3,3 m genişliğinde ve duvar tabanından 1,6 m derinliğinde bir hendekle çevrilmiştir. Duvarın altındaki hendek dik olduğu için içkalenin duvarlarının toplam yüksekliği önemli ölçüde artmaktadır. Kalenin duvarının içine doğru, düz bir yüzey üzerinde kerpiç platform şeklinde bir ev alanı olduğu S.V.Danilov tarafından bulunmuştur. Evin duvarlarından birinin tabanı 1,6 x 0,5 m uzunluğunda kenara monte edilmiş bir levha ile kaplanmıştır. Ayrıca Hun kap-kacaklarının küçük parçaları da toplanmıştır.

Yenhor Yerleşim Yeri

Yenhor yerleşim yeri Derestuy Kalesi'nin karşısında, Jida Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktadır. Derestuy Kultuk'un 10 km güneybatısına doğrudur. Yerleşim, Yenhor köyünün bulunduğu taşkın yatağının 35-40 m üzerinde yükselen yüksek bir taşkın terasında konumlanmıştır. Köyden 350 metre uzaklıktaki Tsagan-Usun kasabasına giden yoldan bir teras ile kesilmiştir.

Yerleşim 1981 yılında A.D.Tsıbiktarov tarafından keşfedilmiştir.⁵⁸ Kültürel katmanın kalınlığı 20-40 ila 80 cm arasında değişmektedir. Yerleşim teras kenarı boyunca 350 m uzanmaktadır. 1983 yılında yerleşimi Hakas keşif ekibi ziyaret ettikten sonra dağın kalıntıları buldozerler tarafından kesilmiştir. Meydanın ortasında toprağın içine doğru derinleşen derin bir oyuk bulunmuştur. Kayalık uçurumların üzerinde parlak çok sayıda tipik (bir taş tahıl değirmeninin parçaları, bir demir açacağı parçaları, beyaz taştan yapılmış düz bir halka parçaları, sedef parçaları) Hun kap-kacak parçaları ve Hunlar tarafından evlerde ısıtma yataklarının yapımında yaygın olarak kullanılan taş plakalar bulunmuştur.

Köyün 500 m doğusuna doğru olan bir tepede, Buryatlı arkeologlar sığ ve eski bir mezarlık alanı keşfetmişlerdir - belki de bu eski Hunların bir mezarlığıdır. 1983'te aynı yerde tarafımızca başı kuzeydoğuya doğru sırt üzeri uzanmış genç bir adamın iskeleti bulunmuştur.

Dureni Köyü Yakınlarındaki Yerleşim Yeri

Dureni köyü yakınlarındaki yerleşim yeri Kyahta şehri'nin 35 km doğusunda, Çikoy Nehri'nin sol kıyısındaki akarsu yatağı kıvrımının içinde yer almaktadır. Selenge'nin sağ kolu olan Çikoy, bu yerin yakınından Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırını aşarak kuzeye doğru uzanmaktadır.⁵⁹

"Yerleşim, taşkın yatağının terasında, Çikoy Nehri'nin kıvrımında bulunan bir tür at nalı planında yer almaktadır... Yerleşim yerinin alanının toplam uzunluğu yaklaşık 5 km'dir. Tüm kısımlarında, 90 cm'ye kadar kalınlıkta bozulmamış kültürel katmanın önemli bölümleri kayıt altına alınmıştır (İvolga yerleşiminden üç kat daha fazla).⁶⁰ Bu yerleşim alanının ana bölümünün Çikoy Nehri tarafından yıkıldığı düşünülmektedir. Hunlar zamanında, bu nehrin sol yakasının kıvrımında güçlendirilmiş bir şehrin olması kuvvetle muhtemeldir, bizim tarafımızdan özel bir yerleşim yeri olarak kabul edilen bu yerleşim yerinde el sanatlarının kalıntıları günümüz akarsu yatağının kıvrımı boyunca 5 km uzanmaktadır.

Yerleşimin farklı yerlerinde, yukarıda tasvir edilenlerle tamamen aynı olan toprağın içinden geçen "Ge" şeklinde ısıtma kanalları-bacaları olan İvolga Hunlarının evlerinde birçok çukur ve yaklaşık bir düzine evin kazılması başarıyla sonuçlanmıştır. Kazılar neticesinde: bir cüruf kütlesi, cevher yığınları ve demir, demir ve bronz el sanatları üretimi ile ilgili diğer parçalar bulunmuştur. İvolga şehrinde sadece iki demir açacağı bulduysa, 21 tanesi Dureni'de toplanmıştır. Kazılar sonucu elde edilen malzemelerden hareketle Dureni'nin

⁵⁷S.V.Danilov, *Otčet Ob İssledovaniyah Srednevekego Zdaniya V Narsatıye i Gorodişa Bayan-Under v Djidinskom Rayone Buryatskoy ASSR v 1988 Godu Ulan-Ude*, Arhiv İARAN, P-I, №13403, M, 1989; Yego Je *Otčet Ob İssledovaniyah Srednevekego Zdaniya V Narsatıye Muhorşibirskogo Rayona, Gorodişa Bayan-Under v Djidinskom Rayone i Poseleniya Na Reke Temnik Selenginskogo Rayona Buryatskoy ASSR v 1989 Godu, Ulan Ude*, Arhiv İARAN, P-I, №14054, M, 1990 // S.V.Danilov, T.B.Javoronkova, *Gorodişe Bayan-Under-Noviy Pamyatnik Hunnu v Zabaykale Kulturi i Pamyatniki Bronzovogo i Rannego Jeleznogo Vekov Zabaykalya i Mongolii*, Ulan Ude, 1995.

⁵⁸A.D.Tsıbikpragov, *Noviye Materialı Po Hunnu Yujnogo Zabaykalya*, Arheologičeskiye i Etnografičeskiye İssledovaniya v Vostočnoy Sibiri İtogi i Perspektivi, Irkutsk, 1986.

⁵⁹G.P.Sosnovskiy, *O Poselenii Gunnskoy Epohi v Doline Nikoya(Zabaykale)*, KSİİMK, Vıp.14, M, 1947.

⁶⁰A.V.Davidova, *K Voprosu O Rolı Osedlth Poseleniy v Koçevom Obşestve Sunnu*, KSİA, Vıp.154, M, 1978.

ana nüfusunun bir kısmının tarımla uğraşan bir şehir olduğunu göstermektedir. Bu büyük tarım merkezinin ekonomik potansiyeli, şüphesiz, çok yüksekti.⁶¹

Dureni II Yerleşim Yeri

Dureni yerleşim yeri II Dureni köyünde 1983 yılında ilk yerleşim yerinin kuzeyine doğru A.V. Davıdov ve S.S.Minıyayev tarafından Çıkoy Nehri'nin sol kıyısındaki kıvrım da keşfedilmiştir. Yerleşim yeri Bronz Çağı'ndan Ortaçağ'a kadar çok katmanlı olmasıyla farklılık göstermektedir. 5-7 cm arasında olan seramik katmanlar Hun dönemine kadar uzanmaktadır. Aynı çevreler içinde Hun kap kacaklarının olmaması ilginçtir.⁶²

Böylece, Transbaykal'ın batısında Hunların şehirlerinin ve yerleşik yerleşimlerinin keşfedildiği beş nokta artık bilinmektedir. Elde edilen materyaller, kuşkusuz, Hun nüfusunun bir kısmının ağırlıklı olarak tarımla uğraşan güçlü şehirlerde veya kasabalarda yaşadığını, aynı zamanda zanaatkâr olduklarını göstermektedir. Muhtemelen sadece askerî karakollar (garnizon) vazifesi gören şehirler değil aynı zamanda Hun halkının manevi ve dinî yaşamının merkezleri, değerli eşya, zanaat ve tarım ürünleri depolandığı mekânlarda güçlendirilmiştir.

Transbaykal'da gizemli Hun insanların varlığı ile ilgili bilgilerin olduğu daha ayrıntılı tarih sayfaları açmak için, sadece yerleşik kültürlerin bulunduğu ünlü şehirleri ve yerleşik kültürünü ayrıntılı olarak incelemek değil, aynı zamanda hâlen daha bilinmeyen yeni şeyleri de aramak gerekmektedir.

3.Hun Anıtlarının Kronolojisi Hakkında

Transbaykal'daki yerleşik Hunların anıtları üzerinde uzun yıllar boyunca yapmış olduğu çalışmalar için A.V.Davıdov'a teşekkür etmemiz gerekir. Ne yazık ki, araştırdığı İvolga kompleksinin (yerleşim ve mezarlık) tarihinin yıllarca açıklanmaması bilimin gelişimine katkıda bulunmamıştır. Bu yüzden 1953-1960 yılları arasında yazar, o zamanki bilinen verilere göre İvolga kompleksinin ve diğer mezarlıkların bir kısmının MÖ II.-I. yüzyıllara, diğer kısımlarının da MÖ I. yüzyıl ve MS I. yüzyıl ait olduğunu tespit etmiştir.⁶³ Daha sonra iki dönemden kalan Hun kültürü anıtlarının dönemselleştirilmesi tarafımda yayınlanmıştır.⁶⁴

A.V.Davıdov tarafından gösterilen tepki beklenmedik bir tepkiydi. 1985 yılında İvolga kompleksi için 1953'te tarafımda (MÖ II.-I. yüzyıllar) önerilmiş bir tarihi tamamen kabul etmiş ve 1950'lerde yaptığımız karşılıklı görüşmelerde bu konu onunla tekrar tekrar tartışılmıştır. A.V.Davıdov sonunda, Yenisey'de (1953'te) vurguladığım Tagar-Taştık geçiş döneminin (MÖ II.-I. yüzyıllar) anıtlarında bulunan benzer nesnelere büyük bulgularını Hun nesnelere benzediğini doğrulamıştır. Mihail Petroviç Gryaznov da daha sonra yeni malzemelere göre "*Tesinski*" olarak adlandırmıştır.⁶⁵

Beklenmedik bir şekilde, A.V.Davıdov, L.R.Kızlasov tarafından önerilen sınıflamanın "*Hun toplumunun gelişimine karşılık gelmediğini*" açıklamıştır. Kronolojik aşamalara göre "*bilinen tüm kurganlar*" toplumun yerleşik kesiminin anıtlarına göre daha ileri bir aşamadır. Ve burada "*Hunların tüm anıtlarının istisnasız olarak karakteristik olduğu*" ve bu nedenle ortak tarihlerinin MÖ II.-I. yüzyıllar dönemi olduğu doğrulanmıştır.⁶⁶

Bu kadar gerçeklikten uzak ve uydurulmuş bir ifadeyi kanıtlamak için A.V.Davıdov bir "*oyun*" yapmıştır: L.R.Kızlasov'un basılı metninden "*Derestuy dönemini*" atarak Derestuy mezarlığını yayınlamıştır.⁶⁷ Bundan sonra A.V.Davıdov özü boşaltılmış metni eleştirmeye başlamıştır. Bütün bunlar, en azından, garip... Ama Hun arkeolojisi uzmanlarının örneğin Noyin-Ula mezar zemininin 6 numaralı kurganında üretim tarihi yazılan (MÖ II.yüzyıl) bir Çin vernikli kabının bulunduğunu bilmediklerini öğrenmek de gariptir. Sonuç olarak, kurganın kendisi MS I.yüzyıldan daha erken bir dönemde yapılmıştır.⁶⁸

A.V.Davıdov ve arkadaşı S.S.Minıyayev'in davranışlarının garipliği farklı dönemlere ait defin töreninin aynı mezarlığa gömülmesine imkân ve ihtimal vermemelerinden kaynaklanmıştır. Mezar ekipmanlarının tipolojik bir sınıflandırmasını yapmamış olan meslektaşlar mezar yapılarının türleri ve içinde yapılan cenaze töreninin detaylarındaki farklılıkları fark edememişlerdir. Sonuç olarak A.V.Davıdov ve S.S.Minıyayev'e göre Orta Asya

⁶¹A.V.Davıdova, S.S.Minıyayev, *Poseleniye Hunnu U S.Dureni*, AO, 1972 Goda, M, 1973 // A.V.Davıdova, S.S.Minıyayev, *Raskopki Hunnskih Poseleniy v Zabaykale*, AO 1974 Goda, M, 1975 // A.V.Davıdova, S.S.Minıyayev, *Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni*, AO 1975 Goda, M, 1976.

⁶²S.S.Minıyayev, *İsledovaniya v Zapadnom Zabaykale*, AO 1983 Goda, M, 1985 // S.S.Minıyayev, *Raboti Zabaykalskogo Otryada*, AO 1984 Goda, M, 1986.

⁶³L.R.Kızlasov, *Taştkskaya Epoha v İstorii Hakasso-Minusinskoy Kotlovini*, M, 1960, ss.85, 86, 126, 163 i 164.

⁶⁴L.R.Kızlasov, *O Pamyatnikah Rannih Gunnov Drevnosti Vostochnoy Yevropi K 70-Letiyu* // A.P.Smınova, MİA, No:169, M, 1969, s.118, Datirovka Etapov Astalas Prejney.

⁶⁵A.V.Davıdova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)...ss.46, 48, 49, 66, 67;* // A.V.Davıdova, *İvolginskiy Arheoloğičeskiy Kompleks, T.2, İvolginskiy Mogilnik... ss.25.*

⁶⁶A.V.Davıdova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)...ss.36-37.*

⁶⁷Sravnite:L.R.Kızlasov, *O Pamyatnikah Rannih Gunnov...* s.118 // A.V.Davıdova, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)...ss.36.*

⁶⁸Treuer K, *Excavations in Northern Mongolia*, L, 1932, P.48, Pl.29, 2 i 30.

HUNLARIN ŞEHİRLERİ

Hunlarının kültürünün 300 yıl içinde gelişim göstermesi ve gelişiminin sonuçlarının fark edilmemesi uzmanlar için bile zor olmuştur.

Bu arada, Orta Yenisey havzasında, Hunlarla bağlantılı tüm anıtlar “erken Tagar-Taştık (“Tesinski”) MÖ II.-I. yüzyıllar ve daha sonra “Taştık döneminin geçiş dönemi etabı”(MÖ I. yüzyıl - MS I. yüzyıl) olmak üzere iki döneme ayrılmıştır. Transbaykal'ın Hun kültürünün gelişim aşamaları için doğrulanmış tarihler de aynı tarihlerdir.⁶⁹Böylece, bizim tarafımızdan 1979'da yeniden genişletilen sınıflandırmamızın onaylanması sona ermiştir.⁷⁰Tüm bunlara rağmen, yeni malzemelerin gelecekte herhangi bir sınıflandırmayı iyileştirmeye veya kesinleştirmeye yardımcı olacağı tartışılmazdır.

Yukarıdaki yazılı kaynakların gözden geçirilmesi arkeologların sadece erken değil, aynı zamanda geç dönemdeki Hun kentlerini de keşfedeceklerine ve araştıracaklarına şüphe bırakmamaktadır. Günümüzde Derestuy Kalesi (Bayan Under) kazıları yeni başlamıştır. Şu anda bilinen yazılı ve arkeolojik kaynakların karşılaştırılması Orta Asya'daki Hun devletinin batı (Orta Asya) ve doğu (Çin) dünyalarının kültür merkezleri arasındaki jeopolitik konumu Hunların hem ruhsal hem de maddi kültürünü şekillendirdiğine bizi inandırmaktadır.

Akademisyen N.İ.Konrad, Çin'in "tarihi toprakları" ile birlikte Orta Asya Hun devletinin oluşumu döneminde ortaya çıkan halkların tarihsel aktivitesini ayırt etmekte kesinlikle haklıydı. O “bu yeni merkez”, dünya tarihinin Doğu Asya merkezini Orta Asya ile bağlayan bir bağın rolünü oynamaktadır” diye yazmıştır.⁷¹ Her ne kadar Hun maddi kültürü komşu batı kültürlerin (yay ve oklar, at koşum takımı, bronz kazanlar, hayvan stili, vb.) karakteristik unsurlarının çoğunu içine alsada, temeli yine de Uzak Doğu kültürel çevresinde atılmıştır. Bu özellikler yerden ısıtma sistemlerine sahip evlere, vazo benzeri kap-kacakların yaygınlığına, tarımsal aletlere (pulluk, orak, kürek, vb.), ev eşyalarına(yeşim taşı, şemsiye, vernik, yemek çubukları, madeni para, aynalar, vb.) şehirlerin mimarisine yansımıştır. Buna ek olarak, Hunlar tüm Uzak Doğu kültür çevresi için uluslararası özelliklere sahip olan hiyeroglif yazısını kullanmışlardır. Bu yazıyı Hunlar ilk defa kendileriyle birlikte Batıya taşımışlardır.

KAYNAKÇA

BERNŞTAM, A.N, *Oçerk İstorii Gunnov*, L, 1951

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.1, M, 1950, ss.48-50 // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, V1p.1, M, 1968, ss.39-41.

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, ss.76,83, 106.

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.76, 78. // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, V1p.1, ss.91,165 // V.S.Taskin, *Materialı Po İstorii Sunnu*, V1p.2, ss.22, 23, 70, 73, 83, 112, 137.

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.I. ss.264.

BİÇÜRİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, T.

DANILOV, S.V, *Otçet Ob İssledovaniyah Srednevekogo Zdaniya V Narsatuye i Gorodişa Bayan-Under v Djidinskom Rayone Buryatskoy ASSR v 1988 Godu Ulan-Ude*, Arhiv İARAN, P-I, №13403, M, 1989; Yego Je *Otçet Ob İssledovaniyah Srednevekogo Zdaniya V Narsatuye Muhorşibirskogo Rayona, Gorodişa Bayan-Under v Djidinskom Rayone i Poseleniya Na Reke Temnik Selenginskogo Rayona Buryatskoy ASSR v 1989 Godu, Ulan Ude*, Arhiv İARAN, P-I, №14054, M, 1990 // Danilov S.V, Javoronkova, T.B, *Gorodişe Bayan-Under-Noviy Pamyatnik Hunnu v Zabaykale Kulturi i Pamyatniki Bronzovogo i Rannego Jeleznogo Vekov Zabaykalya i Mongolii*, Ulan Ude, 1995.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe(K Voprosu O Gunnskih Poseleniyah v Zabaykale)*,CA. T.XXV, M,1956, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Koçevom Obşestve Sunnu*, KSİA, V1p.154, M, 1978, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)-Pamyatnik Hunnu v Zabaykale*, L, 1985.

DAVIDOVA, A.V, Şilov V.P, *K Voprosu O Zemledelenii U Gunnov*, VDİ, No:2, 1953.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1 // Ona Je *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)* Ris.II.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, ss.12-13.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, ss.296-297.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, Ris.III.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*, Ris.III.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.7.

⁶⁹Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifosarmatskoye Vremya, Arheologiya SSSR, M, 1992, s.224-246 i Tab.105-108, s.254-260 i Tab.94-100.

⁷⁰L.R.Kızlasov, *Drevnya Tuva*, ss.82.

⁷¹N.İ.Konrad, *Zapad i Vostok*, M, 1972, ss.459-463.

DAVIDOVA, A.V, *İvolginskoye Gorodişe*, Ris.1.

- DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Arheologičeskiy Kompleks*, T.2, *İvolginskiy Mogilnik*, SPS, 1996.
- DAVIDOVA, A.V, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Kočevom Obşestve Sunnu*, KSİA, Vıp.154, M, 1978.
- DAVIDOVA, A.V, Minyayev S.S, *Poseleniye Hunnu U S.Dureni*, AO, 1972 Goda, M, 1973 // Davidova A.V, Minyayev S.S, *Raskopki Hunnskih Poseleniy v Zabaykale*, AO 1974 Goda, M, 1975 // Davidova A.V, Minyayev S.S, *Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni*, AO 1975 Goda, M, 1976.
- DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*...ss.46, 48, 49, 66, 67; // Davidova A.V, *İvolginskiy Arheologičeskiy Kompleks*, T.2, *İvolginskiy Mogilnik*... ss.25.
- DAVIDOVA, A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*...ss.36-37.
- DEBS, Gomer G, *Voyennoye Soprikosnoveniye Mejdü Rimlyanami i Kitaytsami v Antiçnoye Vremya*, VDI, No:2, 1946.
- DOERFER, G, *Zur Sprache der Hunnen*, Central Asiatic Journal, Vol.XVII, №1. Wiesbaden, 1973.
- HUDYAKOV, Y.S, *K Voprosu O Drevnih Gorodah Sibiri*, Gumanitarniye v Sibiri, Arheologiya i Etnografiya, No:3, Novosibirsk, 1994.
- KIZLASOV, L, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, M, 1984, ss.10-11.
- KIZLASOV, L.R, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*,ss.9-15.
- KIZLASOV, L, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, ss.13.
- KIZLASOV, L.R, Kızlasov İ.L, *Noviye Materialy O Proishojdenii Kulturi Çaatas*, AO 1983 Goda, M,1985. ss.220.
- KIZLASOV, L.R, *Taştkskaya Epoha v İstorii Hakasso-Minusinskoy Kotlovini*, M, 1960, ss.85, 86, 126, 163 i 164.
- KIZLASOV, L.R, *O Pamyatnikah Rannih Gunnov Drevnosti Vostoçnoy Yevropti K 70-Letiye* // Smirnova A.P, MİA, No:169, M, 1969, ss.118, Datirovka Etapov Astalas Prejney.
- Sravnite:Kızlasov L.R, *O Pamyatnikah Rannih Gunnov*... ss.118 // Davidova A.V, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)*...ss.36.
- KIZLASOV, L.R, *Drevnya Tuva*, ss.82.
- KONRAD, N.İ, *Zapad i Vostok*, M, 1972, ss.459-463.
- KUBAREV, V.D, Juravleva A.D, *Keramiçeskoye Proizvodstvo Hunnov Altaya*, Paleekonomika Sibiri, Novosibirsk, 1986 // Kızlasov L.R, *Drevnya Tuva*, M, 1979,ss.79-84.
- LYAN, Yuan-Dun, *Si Lyaoşi(Na Kit.Yaz.)*, Pekin, 1955,ss.20.
- LYAN, Yuan-Dun, *Si Lyaoşi(Na Kit.Yaz.)*, Pekin, 1955,ss.20.
- Maenchen-Heljen O.J, *The World Of The Huns*, Berkeley-Los Angeles-London, 1973.
- MALYAVKİN, A.G, *Materialy Po İstorii Uygurov v IX—XII vv*, Novosibirsk, 1974, ss.85.
- MALYAVKİN, A.G, *İstoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk, 1981, ss.35, 138-159.
- MALYAVKİN, A.G, *İstoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk, 1981, ss.67.
- MİNYAYEV, S.S, *İssledovaniya v Zapadnom Zabaykale*, AO 1983 Goda, M, 1985 // Minyayev S.S, *Raboti Zabaykalskogo Otryada*, AO 1984 Goda, M, 1986.
- OKLADNİKOV, A.P, *Yakutiya Do Prisoyedeniya K Russkomu Gosudartsvu*, İstoriya Yakutskoy ASSR, T.I. M, 1955, ss.193-196.
- PERLE, H, *K İstorii Drevnih Gorodov i Poseleniy v Mongolii*, SA, No:3, 1957 // Maydar D, *Tri Kartı Gorodov i Poseleniy Mongolii*, Ulan-Bator, 1970 // Davidova A.V, *K Voprosu O Roli Osedlih Poseleniy v Kočevom Obşestve Sunnu*.
- PERLE, H, *K İstorii Drevnih Gorodov i Poseleniy v Mongolii*, SA, No:3, 1957 // Şavkunov E.V, *Obsledovaniye Gunnskih Gorodiş v Mongolii*, AO, 1972 Goda, M, 1973, // Volkov V.V, Novgorodova E.A, *Sovetsko-Mongolskaya İstoriiko-Kulturnaya Ekspeditsiya*, Vİ, No:12, 1976.
- POTANİN, G.N, *Vostoçniye Motivi v Srednevekovom Yevropeyskom Epose*, Moskva, 1899.
- PROSKURYAKOVA, T.S, *Puti Formirovaniya Gorodov Domongolskoy Sibiri*, *Arhitekturnoye Nasledstvo*, T.37, M, 1990, ss.44-45.
- SOSNOVSKİY, G.P, *O Poselenii Gunnskoy Epohi v Doline Nikoya(Zabaykale)*, KSİİMK, Vıp.14, M, 1947 // A.V.Davidova, S.S.Minayev, *Poseleniye Hunnu U S.Dureni*, AO 1972 Goda, M, 1973; Oni Je Raskopki Hunnskih Poseleniy v Zabaykale, AO 1974 Goda, M, 1975; Oni Je Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni, AO 1975 Goda, M, 1976// A.V.Davidova, *Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni*, AO 1973 Goda, M, 1974, Ona Je Raskopki Poseleniya Hunnu U S.Dureni, AO 1977 Goda, M, 1978; Ona Je Noviye Daniye O Poselenii Hunnu U S.Dureni, AO 1979 Goda, M, 1980.
- SOSNOVSKİY, G.P, *Nije-İvolginskoye Gorodişe*, PİDO, No:7-8, 1934 // A.V.Davidova, *İvolginskoye Gorodişe(K Voprosu O Gunnskih Poseleniyah v Zabaykale)* CA, T.XXV, M, 1956; Ona Je, *İvolginskiy Kompleks(Gorodişe i Mogilnik)-Pamyatnik Hunnu v Zaybakale*, L,1985.
- SOSNOVSKİY, G.P, *Derestuyskiy Mogilnik*, PİDO, No:7-8, 1935.
- SOSNOVSKİY, G.P, *O Poselenii Gunnskoy Epohi v Doline Nikoya(Zabaykale)*, KSİİMK, Vıp.14, M, 1947.

HUNLARIN ŞEHİRLERİ

- Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifosarmatskoye Vremya*, Arheologiya SSSR, M, 1992, ss.224-246 i Tab.105-108, ss.254-260 i Tab.94-100.
- TASKİN, V.S, *Material Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, M, 1968, ss.34.
- TASKİN, V.S, *Material Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.37.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.31. // Taskin V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, M, 1973.
- TASKİN, V.S, *Turkskiye Nazvaniya Domaşnih Jivotnih v Yazıke Sunnu*, KSİNA AN SSSR, Vıp.85, M, 1964
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.4-34.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.23-24.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.1, ss.40, 79, 81, 91, 165.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126, 129, 131, 164.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.128.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126-129.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.83.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.112.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.21-136.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Koçevih Narodov v Kitaye III—V vv*, Vıp.1, Sunnu, M, 1989, ss.26-27.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126-129.
- TASKİN, V.S, *Materialı Po İstorii Sunnu*, Vıp.2, ss.126-129-131.
- TREVER, K, *Excavations in Northern Mongolia*, L, 1932, P.48, Pl.29, 2 i 30.
- TSİBİKPRAGOV, A.D, *Noviye Materialı Po Hunnu Yujnogo Zabaykalya*, Arheologičeskiye i Etnografičeskiye İssledovaniya v Vostoçnoy Sibiri İtogi i Perspektivi, İrkutsk, 1986.
- VASİLYEV, K, *Arheologičeskiye İssledovaniya Vo Vnutrenney Mongolii*, VDI, No:3, 1959.
- ZUYEV, Y.A, *K Voprosu O Vzaimootnoşeniyah Usuney i Kantszoy S Gunnami i Kitayem Vo Vtoroy Polovine I Veka Do Naşey Eri*, İzvestiya AN Kazakskoy SSR, Seriya İstorii, Ekonomiki, Vıp.2, Alma-ata, 1957.